

Application of Ecofeminism in the Analysis of the Poetry of Suzan Alaywan and Golrokhsar Safi Ava

Jafar Tahmasabi¹, Mahin Hajizadeh², Abdulahad Gheibi³, Hamid valizadeh⁴

1. Ph.D. Candidate of Arabic language and literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: jtaghbelagh@yahoo.com

2. Corresponding Author Professor, Department of Arabic Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: hajizadeh@azaruniv.ac.ir

3. Professor, Department of Arabic Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: Abdolahad@azaruniv.ac.ir

4. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: drhvalizadeh20@gmail.com

Article Info

Abstract

Article type:

Research Article

Article History:

Received:

28, December, 2022

in Revised Form:

26, February, 2023

Accepted:

14, March, 2023

Published Online:

18, April, 2024

The term eco-critique or ecological critique was coined by William Rueckert in 1978, and this stream of critique and vision was a late reaction to the literature in the face of the environmental crisis. This theory was soon considered in literary and social circles and had various branches and approaches, the most important of which was ecofeminism, which considers the study of nature from a feminist point of view because nature is also inherently a mythical principle, Female believes that like a woman, her rights should be defended and protected from harms. Based on the three axes of Janet Henshal, this article compares the poems of Golrokhsar Safi Ava and Suzan Alawan from the point of view of ecofeminist critique. These two poets in addition to talking about their feminine concerns use nature for imagery, empathy, ecological, and feminist positions. The result of the research shows that both poets have used the symbols of nature in their feminine illustrations dramatically and markedly. Their view of nature like their view of women, is compassionate and they consider both to be dominated by others. It should be noted that the method used in this study is a descriptive-analytical method using the American School of comparative literature.

Keywords:

Ecology, Ecofeminism, Suzan Alawan, Golrokhsar Safi Ava, Janet Henshal.

Cite this The Author(s): Tahmasabi, J., Hajizadeh, M., Ahad Ghaibi, A., Walizadeh, H., (2024). Application of Ecofeminism in the Analysis of the Poetry of Suzan Alaywan and Golrokhsar Safi Ava. Journal of Adab-e-Arabi (Arabic Literature) (Scientific) Vol. 16, No. 1, Serial No. 39- Spring, (23-45). DOI: [10.22059/jalit.2023.353574.612633](https://doi.org/10.22059/jalit.2023.353574.612633).

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

In addition to the arguments, sentences may have non-argument phrases of various kinds. The vocative phrase is one such phrase, which has not received much attention in the Persian linguistic literature. The vocative phrase, contrary to DP arguments, is not included in the argument structure of predicates. The vocative refers to the addressee of the sentence. Although the vocative form is one of the earliest structures children acquire, it has been rarely studied syntactically. We will claim that the vocative is a syntactic object and should be part of the grammar. Therefore, it can be analyzed, as a constituent, like the other parts of the sentence. To do this, first, it must be identified as a syntactic phrase, namely, the vocative phrase. The structure of this phrase, its feature composition, and the position it occupies in the clause are among the questions that we tackle in the article. That the vocative phrase is not an argument of the verb seems to be why it has not received the attention it deserves in the linguistic literature. However, it is a phrase with a high frequency in everyday use of the language with interesting morpho-syntactic features. The phrase has several patterns; it can be realized as a common or proper noun, with or without an adjective. It can also be a pronoun.

2. Literature Review

Zwicky (1974: 787) defines the vocative by stating that “it is set off from sentence it occurs in by special intonation and it does not serve as an argument of a verb in this sentence. The vocative is first introduced by Moro (2001) as a syntactic object. Hill (2007; 2014), Espinal(2013) and Slocum(2016) analyze the internal structure of the vocative phrase for the first time. The complement of the vocative head is subject to the cross-linguistic variation (Stavrou, 2013). Languages usually tend to DP as the complement but some languages consider the NP as the complement. Longobardi (1994) believes DP to be argument. Hence, he concludes that The DP could not occupy vocative complement. In contrast to the syntactic point of view on the issue, the speech act point of view considers the VocP to be a pragmatic phenomenon. From this point of view, the internal structure of the VocP is similar to the syntactic one but they are different in the features. The speech act (SA) point of view locates the VocP above the clause in the structure named Speech Act phrase (Speas and Tenny, 2003). The speech act head licenses the addressee.

The Vocative in Persian has not been considered as a phrase and the vocative particle ‘Ey’ was thought to be a vocative preposition (Farshidvard, 2007: 234).

3. Materials and Methods

This is a descriptive-analytic and theoretical study. The data come from the colloquial register of Persian as reflected in the authors' intuition of the language. These data are collected from weblogs, dramas, and scenarios. Also, nine linguists and one non-linguist native speaker were asked to evaluate the data. Some of the data needed to be analyzed in a special context. Having collected the data, they were subjected to the minimalist analysis. Interpretable and uninterpretable features on the goal and the probe heads of the vocative phrase and determiner phrase were proposed. These features were shown to come into a checking relation along the lines of Chomsky (2001).

4. Discussions and conclusion

The focus of the research lies on the syntactic characteristics of the vocative phrase. We consider the phrase a functional projection located above the DP. The former takes the DP as its complement but the determiner is usually absent from the vocative D. The uninterpretable D feature on the vocative head is checked by its corresponding interpretable feature on the D head and the uninterpretable Vocative case feature on the D head is checked by the vocative functional head through the Agree relation. Other morpho-syntactic features such as Phi[ϕ], and definite [def] features are shown to be checked between the D head and the elements of the vocative phrase. The Phi[ϕ] include [2nd person] and [num]. The Phi[ϕ] features are originally interpretable on N. The uninterpretable Phi features on D are valued and checked against their counterpart on N. Therefore, the uninterpretable Phi features on Voc are valued and checked by their counterpart in D. The [def] feature on Voc is intrinsic. Therefore, the definiteness of the Vocative DP is not related to determiners, in contrast to the argument. As a

result, the DP would be interpreted as a vocative DP in the LF. Given the vocative DP, we conclude that there are two kinds of DP: one is vocative and the other is argumental. These kinds of DPs have different properties. In addition to the internal structure, the position of the vocative phrase with respect to other constituents of the sentence is discussed in the article. This position is located in the periphery of the sentence between the potential Topic and Focus position (Mauck and Zanuttinni, 2004; Slocum, 2010; 2016). However, the vocative phrase position, in the left periphery, is subject to cross-linguistic variation. The phrase takes part in every sentence type. It may or may not co-index with one or more constituents of the sentence. The imperative sentence, especially the imperative subject, is always co-indexed with the VocP but they are not the same. Being co-indexed with an argument of the verb coding second person, it forms part of the sentence.

خوانش اکوفمینیستی اشعار سوزان علیوان و گلرخسار صفی آوا با تکیه بر نظریه ژانت هنشال

جعفر طهماسبی^۱، مهین حاجی‌زاده^۲، عبدالأحد غیبی^۳، حمید ولی زاده^۴

jtaghbelagh@yahoo.com

hajizadeh@azaruniv.ac.ir

Abdolahad@azaruniv.ac.ir

drhvalizadeh20@gmail.com

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران رایانامه:

۲. استاد، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران رایانامه:

۳. استاد، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران رایانامه:

۴. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

اصطلاح نقد بوم‌گرا یا نقد اکولوژیک در سال ۱۹۷۸ میلادی توسط ویلیام روکرت (William Rueckert) منتقد آمریکایی ابداع شد. این جریان نقدی و بینارشته‌ای، واکنش دیرنگامی بود که ادبیات در مقابل بحران محیط‌زیست از خود نشان داد و به سرعت در محافل ادبی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفت. بوم‌گرایی از شاخه‌ها و رویکردهای مختلفی تشکیل یافته که مهم‌ترین آنها «اکوفمینیسم» است که تلفیقی از مفهوم اکولوژی و فمینیسم است و به بررسی طبیعت از نگاه فمینیستی نظر دارد، زیرا طبیعت را هم بنا بر یک اصل اسطوره‌ای، ذاتی مؤنث تلقی می‌کند که مظهر قدرت‌های مؤنث و محل رویش و زایش است و با توجه به اشتراکات سرشتی با زن، می‌بایست از حقوق آن دفاع کرد و در مقابل آسیب‌ها از آن محافظت نمود. پژوهش حاضر به روش تطبیقی و با تکیه بر محورهای ژانت هنشال (Jeanette Henshall)، (روابط زنان با طبیعت، ارتباط بین سلطه بر زن و طبیعت، نقش زنان در حل مشکلات اکولوژیکی و هم‌انگاری با طبیعت)، به بررسی اشعار گلرخسار صفی آوا و سوزان علیوان از دیدگاه نقد اکوفمینیستی می‌پردازد؛ چراکه هر دو شاعر، از طبیعت برای بیان دغدغه‌های زنانه، تصویرسازی، همذات‌پنداری، مواضع اکولوژیکی و فمینیستی بهره برده‌اند. دستاورد پژوهش مبین آن است که نگاه صفی آوا و علیوان به طبیعت به مانند نگاهشان به زن ترجمانه است و هر دو را تحت سلطه دیگران می‌داند و تنها راه فرار از بحران محیط‌زیست را برقراری مجدد رابطه اولیه زنان با محیط‌زیست و ترویج بازگشت به طبیعت می‌داند.

نوع مقاله:

بحث علمی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۱۰/۱۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۱/۱۲/۰۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۱۲/۲۳

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۱/۳۰

بوم‌گرایی، اکوفمینیسم، سوزان علیوان، گلرخسار صفی آوا، ژانت هنشال.

واژه‌های کلیدی:

استناد: طهماسبی، جعفر، حاجی‌زاده، مهین، غیبی، عبدالأحد، ولی زاده، حمید؛ ۱۴۰۳. خوانش اکوفمینیستی اشعار سوزان علیوان و گلرخسار صفی آوا با تکیه بر نظریه ژانت هنشال: ادب عربی سال ۱۶، شماره ۱، بهار، شماره پیاپی ۳۹ - (۲۳-۴۵). DOI: 10.22059/jalit.2023.353574.612633.

۱. مقدمه

قرن بیستم سرآغاز تحولات و دگرگونی‌های بزرگی در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و جغرافیایی بود که همه این موارد باعث شده تا تنش‌ها و بحران‌های بزرگی در طول این قرن برای انسان و جهان شکل بگیرد و کنشگران اجتماعی و ادبی نیز به مانند اعصار گذشته از قافله عقب نمانده و عقاید، افکار و مواضع خود را در مقابل این جریان‌ها نشان دهند. یکی از این بحران‌هایی که با صنعتی شدن جامعه مطرح شد، بحران محیط زیست بود و دیگری بحران زنان و ضرورت توجه به نقش آنان در جامعه که اینک بعد از قرن‌ها سکوت و سرکوب و دوری از محافل اجتماعی امری لازم و بایسته بود. از آنجایی که زن و طبیعت به عنوان عناصری مولد و زایشی در کنار هم قرار می‌گرفتند و نتایج و مصائبی که بر این دو گروه وارد شده، یکسان و دردناک است، این موضوع سبب شده تا علاوه بر شکل‌گیری جریان‌های اجتماعی و سیاسی مانند بوم‌گرایی که به طور مستقل به بحران محیط‌زیست و فمینیسم که آن هم جداگانه به وضعیت و دغدغه‌های زنان می‌پردازد، مکتب دیگری هم شکل گیرد که به طور توأمان به زنان و طبیعت از یک نگاه می‌اندیشد و هر دو را قربانی یک نگاه سلطه‌جویانه‌ای می‌داند که این جریان به اکوفمینیسم موسوم است. نظریه‌پردازان و محققان به ویژگی‌ها و مختصات این رویکرد تلفیقی پرداخته‌اند که از جمله آنها ژانت هنشال است که پژوهش‌های ارزنده‌ای در این زمینه انجام داده است و مهم‌ترین اثر او با عنوان «زنان و توسعه در جهان سوم» حاوی اندیشه‌ها و نظرات وی در این حوزه است. ژانت به روابط تنگاتنگ میان زنان و طبیعت باور دارد و بر اشتراک سلطه بر این دو تأکید می‌کند؛ همچنین باور دارد که زنان قابلیت زیادی برای فهم زبان طبیعت و حل مشکلات و مسائل آن دارند. محورهای نظریه وی عبارت‌اند از: «روابط زنان با طبیعت، ارتباط بین سلطه بر زن و سلطه بر طبیعت، نقش زنان در حل مشکلات اکولوژیکی و هم‌انگاری انسان با طبیعت» (هنشال، ۱۳۸۵: ۲).

شاعران و کنش‌گران ادبیات فارسی و عربی، هرچند دیرتر به این جریان‌ها پیوستند؛ اما در هر صورت صدای خود را به طور هماهنگ و جهانی نسبت به این معضلات مهم ابراز داشته‌اند و حتی قبل از آنها به طور ناخودآگاه علاقه خود به طبیعت و نگاه توأمان خود به زن و طبیعت را ابراز داشته‌اند. مسائل اجتماعی و سیاسی در سروده‌های معاصر و بیشتر از همه در شعر شاعرانی که برای هنر، رسالتی انسانی قائل‌اند، حضوری گسترده و قاطع دارد (امین مقدسی، ۱۳۹۱: ۲). از جمله آنان در ادبیات فارسی، گلرخسار صفی‌آوا، شاعر معاصر پارسی‌گو و توانمند تاجیکی است که اشعار وی در قالب‌های کلاسیک و نیمایی حاوی دغدغه‌ها و اندیشه‌های وی است. همچنین شعر سال‌های اخیر زبان عربی به شدت تحت تأثیر جریان‌های مسلط بر حوزه‌های فکری و فرهنگی است؛ شاعران با توسعه بخشیدن به آگاهی‌های خود، با حفظ چارچوب‌های هنری، شعرشان را در مسیر اندیشه حرکت می‌دهند (رجبی، ۱۳۹۷: ۱). از جمله، در سرزمین لبنان شاعری با دغدغه‌های مشابه و گاهی متمایز به نام سوزان علیوان، افکار و دغدغه‌های خود را به طور صریح و با جسارت بیشتر بیان می‌کند. شعر او علی‌رغم برخوردارگی از مؤلفه‌های

پست‌مدرنیستی و هنجارگرایی به طور نمادین و غیرمستقیم بحران‌های مربوط به طیف زنان و محیط زیست را بازتاب داده است. بررسی و تبیین چنین دغدغه‌ها و اندیشه‌هایی برای فهم نقش شاعران معاصر در ارتباط با مسائلی که در جامعه می‌گذرد و نگرش و نگاه آنان را شکل می‌دهد، ضروری می‌نماید که این خود در سطح کلان نشانگر تعیین جایگاه ادبیات فارسی و عربی در این مسیر مهم جهانی است؛ لذا پژوهش درصدد است تا با تکیه بر نظرات و آراء ژانت هنشال به خوانش تطبیقی اشعار دو شاعر فارسی و عربی (سوزان علیوان و گلرخسار صفی آوا) از منظر نقد اکوفمینیستی بپردازد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

اکوفمینیسم یکی از شاخه‌های فمینیسم است که همزمان دغدغه حقوق زنان و طبیعت را در فعالیت‌های خود لحاظ می‌کند. کاربرد اکوفمینیسم به عنوان رویکردی نقدی در ایران پیشینه چندانی ندارد و پژوهش‌های چندانی با استفاده از این رویکرد انجام نشده است؛ علی‌رغم آنکه در غرب از سال ۱۹۷۰ به صورت مطالعات میان رشته‌ای در مطالعات زنان و محیط زیست مورد توجه بوده است. اما برخی پژوهش‌های انجام شده در حوزه نقد زیست‌محیطی و اکوفمینیسم عبارت‌اند از:

مقاله «بررسی زیست‌بوم در شعر فروغ فرخزاد بر اساس نظریه بوم فمینیسم» (۱۳۹۵)، از مسلم ذوالفقار جانی، منتشرشده در مجله فصلنامه مطالعات نظریه و انواع ادبی؛ در این مقاله، «هستی‌شناسی طبیعت»، «فصول و گردش ایام»، «عناصر چهارگانه»، «درخت و گیاه» و «موجودات زمینی و آسمانی» در پیوند با زبان و اندیشه فروغ فرخزاد مورد کنکاش قرار گرفته است.

مقاله «نگاهی به اشعار سیمین بهبهانی با رویکرد اکوفمینیسم اجتماعی و فرهنگی»، (۱۳۹۵)، از فریده داوودی مقدم و ربابه قلی‌پور. این مقاله به بررسی اشعار سیمین بهبهانی که شاعر در بسیاری از مواقع، دغدغه‌های اجتماعی خود را با استفاده از استعارات و تشبیهات حوزه طبیعت و محیط زیست بیان کرده مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است.

مقاله «تمظهرات الایکوفمینیسم فی شعر الشاعرة اللبنانية ناریمان علّوش»، (۱۳۹۸) از مینا غانمی و دیگران، منتشرشده در مجله لسان مبین. این مقاله با امتزاج دو مؤلفه بوم‌گرایی و فمینیسم به بررسی اشعار زنانه شاعر که با استفاده از عناصر طبیعت سروده شده، پرداخته است.

مقاله «نقد اکوفمینیستی رمان اندوه جنگ با تکیه بر رابطه فرهنگی و نمادین»، (۱۳۹۶) به قلم زهرا پارساپور و همکاران. نگارندگان به خوانش مجدد رمان با رویکردی اکوفمینیستی پرداخته و ضمن بررسی رابطه همزمان ظلم بر زنان و طبیعت در زمان جنگ به تحلیل داستان بر اساس اکوفمینیسم فرهنگی و نمادین پرداخته‌اند.

مقاله «نقد فمینیستی بوم‌گرایی رمان جای خالی سلوج» (۱۳۹۷) به قلم بهزاد پورقریب، منتشرشده در مجله ادب معاصر پارسی. در این پژوهش، کوشش شده که با نگاه فمینیستی بوم‌گرا ریشه‌های پیوند زن و طبیعت در تصاویر و توصیف‌های این داستان کاویده شود.

اما مقاله حاضر از آنجایی که خوانشی اکوفمینیستی بر پایه نظریه ژانت هنشال از اشعار دو شاعر معاصر فارسی و عربی را محور بحث قرار داده، پژوهشی جدید و هدفمند است که تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته است.

۲-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

در سال‌های اخیر، موضوعات زیست‌محیطی، توجه روزافزونی در محافل علمی و حتی در سطحی وسیع‌تر یعنی سطح جامعه دریافت کرده است. بدین ترتیب، محیط زیست نسبت به گذشته، برای افراد بیشتری در جامعه تبدیل به یک موضوع اجتماعی با اهمیت شده و علاوه بر این، توجه و دقت نظر گسترده‌ای را از سوی محافل دانشگاهی دریافت کرده است. نظریه اکوفمینیسم به عنوان یکی از مهم‌ترین شاخه‌های نقد زیست‌محیطی، ضمن تأکید بر تفاوت نگرش‌ها و رفتارهای زیست‌محیطی در بین زنان و مردان، معتقد است که زنان به دلایل مختلف، بیش از مردان دارای نگرش مثبت نسبت به محیط زیست بوده و از محیط زیست حمایت می‌کنند و پژوهش‌های صورت گرفته در این خصوص نیز این فرضیه را تقویت می‌کنند؛ اما این مطالعات عمدتاً در کشورهای غربی صورت گرفته است و پیشینه‌چندانی در ایران و جهان عرب به‌ویژه در ادبیات آنها ندارد؛ لذا با توجه به اهمیت فراوان این موضوع، ضروری است تا پژوهش‌های بیشتری جهت نشان دادن نقش و جایگاه زنان در توسعه پایدار به‌ویژه در بعد زیست‌محیطی انجام شود. در این راستا پژوهش حاضر درصدد است تا اشعار گلرخسار صفی‌آوا و سوزان علیوان را با رویکرد اکوفمینیستی تحلیل نماید.

۳-۱. پرسش‌های پژوهش

۱- رویکرد اکوفمینیسم از چه جایگاه و کیفیتی در شعر سوزان و گلرخسار صفی‌آوا برخوردار است؟
۲- رابطه زن و طبیعت در شعر صفی‌آوا و علیوان مطابق نظریه ژانت هنشال چگونه به تصویر کشیده شده است؟

۳- مهم‌ترین مؤلفه‌های اکوفمینیستی در شعر این دو شاعر طبق نظریه ژانت هنشال کدام‌اند؟

۴-۱. روش پژوهش

در انجام پژوهش حاضر از روش تطبیقی-تحلیلی استفاده شده است؛ بدین ترتیب با استفاده از مؤلفه‌های چندگانه دیدگاه «ژانت هنشال» که در محورهای ذیل بر اکوفمینیسم تأکید دارند: (روابط زنان با طبیعت، ارتباط بین سلطه بر زن و طبیعت، نقش زنان در حل مشکلات اکولوژیکی و هم‌انگاری با طبیعت)، اشعار شاعران مذکور مورد تحلیل قرار گرفته است.

۲. چارچوب نظری

۲-۱. جریان اکوفمینیسم

اکوفمینیسم یا فمینیسم بوم‌گرا جنبشی عمل‌گرا و دانشگاهی است که به طور توأمان به بررسی رابطه منتقدانه میان چیرگی طبیعت و بهره‌جویی از زنان می‌پردازد. برای اولین بار در سال ۱۳۷۴ فمینیست فرانسوی، فرانسوا دابلون، واژه اکوفمینیسم را به کار برد. اتفاقی که از آغاز سومین موج فمینیسم نیز شناخته می‌شود. فمینیسم بوم‌گرا به طور کلی به همه نظریه‌هایی که به حمایت از محیط زیست با رویکرد فمینیستی می‌پرداخت اطلاق می‌شود» (پارساپور، ۱۳۹۲: ۷۸).

بهره‌کشی انسان از طبیعت را می‌توان تجسم و دنباله ستم بر زنان دید؛ به این معنی که این امر نتیجه مرتبط ساختن طبیعت و جنس مؤنثی است که قبلاً توسط فرهنگ مردسالار مورد تحقیر و ستم واقع شده بود. اما از جمع دیدگاه‌های فمینیستی، برخی دیگر از نویسندگان مانند وال پلان وورد (۱۹۹۳) ستم بر زنان را تنها یکی از اشکال متعدد موازی ستمی می‌داند که در یک ساختار ایدئولوژیکی مشترک بوده و مورد حمایت قرار می‌گیرد؛ ساختاری که در یک حزب و گروه (استعمارگر، خواه مرد، سفیدپوست یا انسان) از ابزارها و سازوکارهایی استفاده می‌کند تا منافع خود را بر منافع حزب و دیگر گروه دیگر (مستعمره، خواه زنان، مردم رنگین پوست یا حیوانات) برتری دهد. با بهره‌مندی از یک ساختار حاکم، اشکال به ظاهر متفاوت از ظلم و ستم می‌توانند متقابلاً یکدیگر را تقویت کنند» (همان، ۱۵۷).

تحت این دیدگاه مفاهیمی چون ارتباط انسان با زیست بوم، نقش زنان در طبیعت، نقش مردان در طبیعت و نقش رویکردهای مردسالارانه در ستم توأمان به زنان و طبیعت مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین نظام‌های طبقه‌بندی سلسله مراتبی موجود در فرهنگ غربی در زمینه تقدم ارزشی مردان بر زنان و نیز بر طبیعت مورد نقد قرار می‌گیرد (کاترین، ۱۹۸۸: ۳۴). به عبارتی دیگر «دلیل پیوند دیدگاه فمینیستی با مفاهیم اکولوژیک مربوط به رویکرد خاص فمینیست‌ها به طبیعت و تبعات مشکلات زیست‌محیطی ناشی از بهره‌برداری‌های بی‌رویه و غیر اصولی از طبیعت و منابع آن است. زیرا فمینیست‌ها توجیهات متفاوتی در طرفداری از محیط زیست دارند. یکی از اصلی‌ترین استدلال‌های آنها این است که اساساً زنان بیش‌تر از مردان از لطمه دیدن و آلودگی محیط زیست صدمه می‌بینند و در نتیجه اصولاً مسأله محیط زیست مسأله‌ای جنسیتی قلمداد می‌شود» (مشیرزاده، ۱۳۸۵: ۱۷).

اکوفمینیسم عقیده دارد که هیچ تلاشی برای آزادی زنان یا هر گروه مظلوم دیگری تحقق نمی‌یابد، مگر اینکه تلاشی موازی با آن برای رهایی صورت گیرد. بنیان‌تئوریک این نظریه اساساً از سوی زنان و سایر گروه‌های غیر سلطه‌گر ارائه شده است، کسانی که خود را با کل هستی و حیات مربوط می‌دانند (جرارد، ۱۹۹۳: ۱). اکوفمینیست‌ها معتقدند که تفکر غربی زیر تأثیر دوگانه‌هایی است که همواره در تقابل یا یکدیگرند و در عین حال یکی را ارزشمندتر از دیگری دانسته و دیگری را در خدمت آن قرار داده است. دوگانه‌هایی نظیر مردان و زنان، آسمان و زمین، نفس و بدن، عقل و احساس، فرهنگ و طبیعت. در این تقابل طبیعت در برابر فرهنگ بشری قرار می‌گیرد. جان رودمن این تقابل را فرمان افتراقی می‌نامد که در آن فضیلت‌های انسانی آن چیزهایی دانسته می‌شوند که حداکثر فاصله را صرفاً از آنچه طبیعی است داشته باشد» (پارساپور، ۱۴۰۰: ۲۰).

در هر حال تمام اکوفمینیست‌ها بر سه مسأله مشابه تأکید دارند: ۱- روابط زنان با طبیعت ۲- ارتباط بین سلطه بر زن و سلطه بر طبیعت ۳- نقش زنان در حل مشکلات اکولوژیکی (هنشال، ۱۳۸۵: ۲). به عبارت دیگر این رویکرد درصدد پاسخگویی به سؤالات ذیل است: «زنان و مردان روابط جداگانه و منحصر به فردی با تنوع زیستی دارند. برخی از پرسش‌های کلیدی که محققان را قادر می‌سازد تا زمینه‌های تخصص زن و مرد را در دانش، دسترسی، استفاده، مدیریت و

حفاظت از تنوع زیستی متمایز کنند، عبارت‌اند از: چه کسی گونه‌های وحشی را جمع‌آوری و شکار می‌کند، و چه زمانی، کجا و چگونه این کار را انجام می‌دهند؟ چه کسی عناصر مختلف سبد کشاورزی خانوار را مدیریت می‌کند؟ دانش مبتنی بر تنوع زیستی چگونه در جامعه تولید، نگهداری و منتقل می‌شود؟ دامنه فعالیت‌های مبتنی بر تنوع زیستی در جامعه چیست، چه کسانی در این شیوه‌ها شرکت می‌کنند و چرا، کی، چگونه و هر چند وقت یک‌بار این کار را انجام می‌دهند؟» (هنشال، ۱۹۹۱: ۲۱).

دیدگاه هنشال بیشتر درباره کشورهای جهان سوم است. وی در کتاب «زنان و توسعه در جهان سوم» (۱۹۹۱) که حاوی دیدگاه‌های اکوفمینیستی اوست، بیان می‌دارد که «برای همه جوامع، وجه مشترک جنسیت، تابعیت زن است. برای زنان جهان سوم اثرات این موقعیت با بحران اقتصادی، میراث استعمار و همچنین نگرش‌های مردسالارانه و بحران‌های اقتصادی بدتر می‌شود. نقد فمینیستی عامل جنسیت را به نظریه توسعه معرفی کرده است و استدلال می‌کند که توزیع برابر منافع توسعه اقتصادی تنها از طریق تجدید ساختار ریشه‌ای در روند توسعه حاصل می‌شود» (همان، ۱). بنابراین، این جریان با یک دوگانه مهم طبیعت و زن و روابطی که ناشی از تعامل این دو شکل می‌گیرد، به بررسی و نقد آثار می‌پردازد.

۲-۲. خوانش اشعار و تحلیل داده‌ها

در این بخش از مقاله، جلوه‌های بازنمود مظاهر طبیعت در شعر سوزان و گلرخسار در چهار محور ذیل که برگرفته از دیدگاه ژانت هنشال است، مورد بررسی قرار خواهد گرفت:

۲-۲-۱. روابط زنان با طبیعت

اولین محور مورد بحث در دیدگاه ژانت هنشال، روابط زنان و طبیعت است که در نقد اکوفمینیسم این ارتباط تشریح و تبیین می‌گردد. هرچند نمی‌توان گفت که صرف بیان موضوعات و عناصر طبیعت در شعر، نقد اکوفمینیسی است و فقط باید به طور دقیق دغدغه‌ای زیست‌محیطی به طبیعت بیان شده باشد؛ اما از نگاه اکوفمینیست‌ها توجه به طبیعت به هر نحوی که شده در میان زنان بارزتر است و این بازتاب فراوان بنا بر تحقیقات به عمل آمده نشان از علاقه زنان به طبیعت دارد» (هنشال، ۱۳۸۵: ۳) به عبارتی دیگر «طبیعت به طور محض نیز از مقوله‌های اکوفمینیستی است. درختان، جنگل‌ها و جنگل‌بانی مقوله‌های فمینیستی هستند، زیرا آوای ذاتی مشابه با زنان هستند که هر دو قدرت باروری دارند و نوعی تولیدکننده محسوب می‌شوند که انسان‌ها در دامن آنها پرورش می‌یابند و این تفکر بیشتر از فرهنگ غربی در زمینه مادرانگاری زمین وام گرفته شده است. از نظر اکوفمینیست‌ها هر چه زنان به طبیعت وابسته‌تر باشند و به آن نزدیک‌تر باشند، درک بهتری از اکوفمینیسم پیدا می‌کنند» (عنایت، ۱۳۹۱: ۵۰).

متناسب با این موضوع در شعر گلرخسار صفی‌آوا، طبیعت با گونه‌های فراوان خود بازتاب پیدا کرده است. شاعر با توجه به پیوند کهن‌الگویی که میان خود و طبیعت دارند، به طور ناخودآگاه به عناصر طبیعت اهتمام ورزیده‌اند. شاعر تاجیکی موضوعات و صحنه‌های مختلف شعری را با عناصر طبیعت مجسم نموده و طبیعت به عنوان یک رکن اصلی در شعر وی نقش ایفا کرده است. همگرایی شاعر و همراهی وی با طبیعت و عناصر مختلف آن به قدری ست که گویی

شاعر نقاشی است که در هر مقطع شعری به ترسیم طبیعت و جلوه‌های مختلف آن می‌پردازد. به عنوان نمونه شاعر در مقطع ذیل گریزپایی معشوق و عدم امکان دستیابی به آن را با عنصر محیط زیست شرح داده است که این خود نشان از روابط میان زنان و محیط زیست دارد.

«تا تو نمی‌توان رسید، بیهوده می‌دوم / کی‌ها سمند عمر تو از من رمیده است / برفی که قلّه تو را اسبید کرده است / در بزم نوبهار من شیری دمیده ست» (صفی‌آوا، ۱۳۹۵: ۲۸۹)

همان‌گونه که مشخص است شاعر در اصل یک رابطه عاشقانه و غنائی را مطرح می‌کند؛ اما در این مقطع چندین عنصر از طبیعت را به کار گرفته است که عبارت‌اند از سمند، برف، قلّه، بهار، شیر. شاعر گریزپایی معشوق و عدم دستیابی به آن را با استفاده از عناصر طبیعت به تصویر کشیده و صحنه‌ای رمانتیک خلق کرده که از استعاره و تشبیه به نحو زیبایی برخوردار است. با استفاده از تشبیهات و استعارهای مکنیه مانند سمند عمر، قلّه تو و ... به توسعه خیال و ایماژ به کار رفته در شعر پرداخته است. شاعر با استفاده از ایماژهای مختلف، تجارب، دغدغه‌های روحی و فکری خود را از طبیعت به عاریت گرفته است، بنابراین پرداختن به عناصر طبیعت به طور گسترده، نشان از احترام و جایگاه طبیعت در شعر وی دارد و نشان می‌دهد که او از نظر خصوصیات روحی و معنوی با طبیعت و محیط زیست عجین بوده است: همچنین وی به دیگر عناصر دورافتاده و در حاشیه طبیعت توجه کرده و سعی در ایجاد ارتباط یا بیان ارتباط خود با عناصر طبیعت نموده است:

«من به این گلزار پیر پژمرده

یک چمن گپ دارم

از سبز آرمانی جهانی خشک

مستی حمل آتش انگورها

زنده‌دار زنده اندر گورها

قصه‌ای خونسار دارم

بر لبانی خشک» (همان، ۵۳۴)

در اینجا نیز همگرایی میان شاعر و گلزار خشک ابتدا به عنوان زمینه شعر قرار گرفته است. عنصر بیرونی مخرب در اینجا عناصر بی‌رحم طبیعی است که گلزار را به این روز انداخته به نحوی که سبز آرمانی را به عنوان برابر نهاد، استقلال و آزادی برای ملت‌های زیر ستم، به آرزو و آرمان و خواسته اصلی تبدیل کرده است. شاعر رابطه میان عنصر طبیعت و عناصر غالب و هدف و مقصدی که متصور است یک نوع دیالکتیک پسااستعماری ساخته است که در طی آن عناصر، توجه خواننده به مظلومیت عناصر طبیعت جلب می‌شود. در واقع رابطه میان زن و طبیعت، از یک زمینه مشترک خفقان و عدم آزادی نشأت می‌گیرد و شاعر نیز همانند طبیعت آرمان‌ها و آرزوهایی برای محقق شدن دارد. در نمونه‌های دیگر هرچند به طور مستقیم، دغدغه فمینیستی دیده نمی‌شود؛ اما با درنگ در آنها می‌توان، مفهوم اکوفینیستی را دریافت:

بهار است و زمین و سنگ و آتش / درون کوزه‌ها گل‌ها شگفته / ز این رنگابه رنگی‌های نوروز / به باغ سینه‌ها دل‌ها شگفته (همان: ۳۰۲)

در شرح چگونگی انعکاس دغدغه اکوفمنیستی در این نمونه می‌توان گفت که از همان آغاز در جوامع اولیه، شباهت ویژگی‌های مشترک زنان با طبیعت و «محیط زیست» طبیعی انسان، منجر به پدید آمدن صورت مثالی ازلی و ابدی «میهن - مادر» یا «بزرگ - مادر» همه هستی شد؛ مادری که منشأ یگانۀ همه آفریدگان به شمار می‌آمد. این میهن - مادر، در پدیده‌ها و اجزای طبیعت، به صورت‌های گوناگون: «خاک» (زمین) و «آب» و «سنگ» و... تجلی یافته است (انصاری، ۱۳۹۲: ۲۴) همسانی زن (در قالب مادر) با زمین عمدتاً در دو ویژگی «باروری» و «زایش» تجلی می‌یابد؛ زیرا چرخه شکل‌گیری طفل در بطن مادر و مراحل رشد و تکامل و ولادت و بلوغ و سپس مرگ و به خاک سپردنش، به چرخه حیات گیاه - از آن زمان که دانه در زمین کاشته می‌شود و جوانه می‌زند و رشد می‌کند تا زمانی که ثمر می‌دهد و سپس پژمرده و در خاک تجزیه می‌شود، بسیار شبیه است؛ اما گذشته از زمین، که مهم‌ترین نماد میهن - مادر است، دیگر اجزای طبیعت و محیط زیست نیز از نمادهای اویند که شاعر از میان آنها به «بهار»، «گیاه»، «سنگ» و «آتش» اشاره کرده است که همه آنها و بسیاری پدیده‌های طبیعی دیگر، نمادهایی زنانه به شمار می‌آیند.

طبیعت در شعر علیوان نیز با عناصر متعدد خود در تصاویر شعری شاعر نقش ایفا کرده است و به مانند شاعر فارسی، این عناصر طبیعت است که به عنوان عنصر اصلی و رکن مهم در نگاره‌های شعری شاعر به مانند نگاره‌های نقاشی او نقش‌آفرینی می‌کند. علیوان هر سوره را که بخواهد با طبیعت آغشته می‌کند و با تصاویر مستخرج از طبیعت تعبیه و عرضه می‌دارد. در مقطع ذیل این گره‌افکنی میان طبیعت با مضمون انسانی غربت به نحو زیبایی به نمایش گذاشته شده است.

«ما الغربة أیها الأصدقاء / فی عصفور / یعبر غیمة / فی سقف الحانة / ویصطدم بشبیه / فی لمعان المرأة» (علیوان، ۱۹۹۸: ۲۲)

(ای دوستان! غربت چیست؟ در پرنده‌ای که از ابری می‌گذرد، در سقف کازینو، به پرنده‌ای مانند خود، در تابش آینه برخورد می‌کند).

در این مقطع، شاعر ابتدا سؤالی درباره ماهیت غربت برای مخاطبان فرضی مطرح کرده و سپس پاسخ را در قالب یک تصویر شعری وام گرفته از طبیعت مطرح کرده است. اینکه غربت پرنده‌ای است که فریب تصویر خود در آینه را می‌خورد و گمان می‌کند دوست و همدمی پیدا کرده است. در واقع شاعر توانسته است، با این شگرد، هم به زیبایی، مفهوم طبیعت را عرضه کند و هم اینکه از طبیعت به عنوان یک عنصر مهم و حیاتی در زندگی انسان بهره گرفته است تا مخاطب وی هم نگران غربت در انسان‌ها و هم نگران غربت در میان پرندگان شود و برای کمک به هر دوی آنها تلاش کند.

ارتباط یک شاعر زن و علاقه او به طبیعت را در چنین تصاویری نمی‌توان نادیده گرفت. به عنوان مثال در ابیات زیر دوستی و ارتباط را با استفاده از ریشه‌های درخت به تصویر کشیده است:

«یدک/ یدی/ وان تشابکت الأصابع/ جذور شجرتین» (علیوان، ۲۰۱۰: ۶۴)

(دست تو و دست من، و اگر انگشت‌ها/یمان) در هم گره خورد، (بسان) ریشه‌های دو درخت (می‌شوند).

همان‌طور که اشاره شد گیاه به صورت‌های گوناگونش، به‌ویژه «درخت»، نمادی اصالتاً زنانه و رمز زندگی است و علیوان با استفاده از این نماد طبیعت به زیبایی تصویرسازی کرده است. از سویی نیز طبیعت و نگاه ریزبینانه علیوان به عناصر طبیعت، به گونه‌ای است که از مظاهر و نمادهای مختلف آن جهت ترسیم موضوعات و سوژه‌های شعری بهره می‌برد. در ابیات زیر علیوان از عنصر زیستی باران استفاده کرده است. با توجه به این که آب و صورت‌های گوناگون آن در طبیعت و محیط زیست از قبیل باران و رودخانه و ... همچون زن نماد باروری و اساس همه رستنی‌هاست و امکان حیات بالقوه را در خود نهفته دارد، همسانی و ارتباط میان زن و محیط زیست را می‌توان دریافت و این پیوند میان زن با آب و دیگر عناصر طبیعت نشان از نش زنان در چرخ زندگی و تلاش برای زیستن دارد:

«فی مدینتنا/ فی البلد البعید/ کل أيامنا أيلول/ والغیث والغسق/ کلماتی/ فی محاولة خصلة من شعرک» (علیوان، ۲۰۱۱: ۱۹)

(در شهر ما، در سرزمین دور دست، تمامی روزهای ما به مانند ایلول [اوت] است، باران و تاریکی، واژگان شعر من هستند / در تلاش برای توصیف طره‌ای گیسوانت).

در این نمونه از دفتر «رشق الغزال» که با عنصری زیبا و در حال منقرض از طبیعت یعنی «آهو» نام‌گذاری شده است، دو عنصر طبیعت یعنی باران و تاریکی به واژگان شاعر از طریق تشبیه مقلوب بلیغ مانند شده است. شاعر کلمات خود را به باران و تاریکی تشبیه نکرده بلکه می‌گوید باران و غسق کلمات من‌اند که علاوه بر تشبیه، تأثیر این دو عنصر در تکوین و خلق اندیشه و تصاویر شعری را نشان می‌دهد. شاعر در همه حال با تکیه بر عناصر طبیعت شعر خود را عرضه کرده و این آمیختگی شعر وی با طبیعت نشان از یک اخوت و دوستی میان علیوان و طبیعت است که ناشی از یک رویکرد اکوفنمیزی به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه دارد. همچنین شاعر روزهای خود را جملگی ایلول می‌داند (به دلیل بارش فراوان در این ماه از سال) و این قید نشان از باروری و حاصلخیزی روزهای شاعر دارد. با این ظرف زمانی، پیوند میان روزها و طبیعت تصریح شده است.

بنابراین، طبیعت و زن به دلایل مختلفی به هم گره خورده‌اند و ارتباط نزدیک‌تر زنان با طبیعت نسبت به مردان یکی از گزاره‌های پذیرفته‌شده در بیشتر فرهنگ‌هاست. در مورد این دو شاعر نیز می‌توان گفت: بعد هستی‌شناسی طبیعت، فصول و گردش ایام، عناصر چهارگانه (باد، آب، آتش و خاک)، درخت و گیاه و عناصر زمینی و آسمانی هر کدام از این عناصر در ساحت‌های فردی، ذهنی و اجتماعی و فلسفی این دو شاعر متصور هستند به‌گونه‌ای که این دو شاعر در

رویاری با طبیعت به آن می‌پیوندند و با آن همدردی کرده و در نهایت با آن همزادپنداری می‌کنند.

۲-۲-۲. ارتباط بین سلطه بر زن و طبیعت

مهم‌ترین مؤلفه‌ای که در نقد اکوفمینیستی مطرح می‌شود، بررسی توأمان سلطه بر زن و طبیعت است و همسان‌پنداری این دو به عنوان موجوداتی تحت سلطه و ظلم دیگری مورد توجه قرار می‌گیرد. بر همین اساس «زنان مرتبط با محیط زیست هستند. در واقع سهم زنان و محیط زیست جایگاهی پست را به خود اختصاص می‌دهد. همچنین استضعاف زنان و طبیعت به صورت هم‌زمان رخ می‌دهد و زنان مسئول توقف سلطه مردمحورانه بر هر دو مورد هستند. همچنین اکوفمینیست‌ها درصدد ترکیب فمینیسم و تفکر اکولوژیکی‌اند، به این دلیل که هر دو در جهت ساختاری غیر سلسله‌مراتبی و مساوات‌طلبانه جهت‌گیری شده‌اند» (agraval: 2010: 17). این سلطه در کشورهای جهان سوم به مراتب با قدرت و وضوح بیشتری در جریان است و زنان تحت هژمونی مردسالارانه درصدد تلاش برای گریز از تبعیض‌های نابرابر هستند، به مانند محیط زیست که همواره در این کشورها مورد دستبرد و تاراج قرار می‌گیرد (هنشال، ۱۹۹۱: ۶۵). از این رو در نقد اکوفمینیسی باید توجه کرد که زنان نه صرفاً به بازتاب مسائل و دغدغه‌های شخصی، بلکه به صورت توأمان از خود و طبیعت که هر دو قربانی یک وضعیت‌اند سخن می‌گویند.

گلرخسار صفی‌آوا، شاعر خوش ذوق تاجیکی در لا به لای بسیاری از اشعار خود چنین فرایندی را بیان کرده است و نگاه مشترکی به موضوع زن و طبیعت داشته و از آسیب‌دیدگی این دو عنصر از وضعیت موجود سخن گفته است. از نگاه او هر دو این عناصر، چه زنان و چه طبیعت در تعب و رنج‌اند و از شرایط یکسانی برخوردارند. شاعر مدام سعی می‌کند هم‌انگاری و یکسان‌نگاری میان خود و طبیعت را عرضه کند، اما می‌بایست توجه کنیم که شاعر در قصاید و اشعار خود، با یک بیانیه‌نویس محیط‌زیست فرق می‌کند و اندیشه و دیدگاه را به صورت آشکارا و صریح بیان نمی‌کند، بلکه به طور استعاری با بیان شاعرانه ارائه می‌دهد و خواننده می‌بایست با تأمل، همسانی این دو عنصر را در یک وضعیت کشف نماید. در بیت زیر شاعر از دام صیاد سخن می‌گوید و با کبوتری که در چنگال صیاد گرفتار است، همذات‌پنداری می‌کند:

بگذارَد» (صفی‌آوا، ۱۳۹۵: ۳۸۳)

یا مانند نمونه ذیل که در آن همسانی میان کبوتر و زن در ویرانی کاشانه و بی‌دانه بودن مد نظر است:

«کفتر بی‌لانه من! کفتر بی‌دانه‌ام / قدرت پرواز داری گر، به بام من بیا / تا سر ناسوده بگذاریم

زیر بال‌ها / تا بهم بینیم آب و دانه بخت مرا» (همان: ۳۰۱)

در این نمونه نیز به طور نمادین، موتیف مهم شاعر در شعر وی تکرار شده است و آن همان «کفتر بی‌دانه» است که شاعر با شمایل مختلف آن را ارائه داده است. شاعر، کبوتر را نیز به مانند خود بی‌دانه و اسیر تصور می‌کند و وی را دعوت به خانه خود می‌کند؛ زیرا او نیز از وضعیت

مشابه برخوردار است. شاعر با اشاره به همسانی میان اسارت زن و اسارت پرنده از نگرش مسلط جامعه و رویکرد قهرآمیز جامعه مرد سالار سخن می‌گوید.

چنین موضوعی در شعر علیوان با صراحت بیشتری بیان شده است. شاعر همدلی بیشتری از خود با طبیعت نشان داده است. طبیعت و بلایایی که دیگری (انسان شرور) بر سر آن آورده است، همواره برای شاعر جهت تداعی دردها و مشکلات خویش مطرح می‌شود. علیوان از این مؤلفه به طرز ملموسی بهره گرفته است و ارتباط میان شعر او و طبیعت به طرز نیکویی برقرار است. مانند نمونه ذیل که تنهایی را به درخت بریده مانند می‌کند:

«ونمضی وحیدین صوب اختلافنا/ کسجر غادر غابته/ سنقطع کل الجذور التي تصل ترابهم بقلوبنا/ كأن الذين يسكنون الصراخ/ ليسوا أبناءنا» (علیوان، ۱۹۹۸: ۷)

(و تنها حرکت می‌کنیم به سمت اختلاف‌هایمان، مانند درختی که جنگش را رها کرده است، تمامی ریشه‌هایی که خاک آنها به قلب‌های ما می‌رسد، خواهیم برید/ گویی کسانی که اهل فریاد هستند، پدران ما نیستند).

در نمونه فوق، شاعر به وضوح بیان داشته است که آنها (موصوف‌های گمنام شاعر) تنهای تنه‌ایند. او این تنهایی را به درختی که جنگش را رها کرده تشبیه کرده است. یعنی عنصری که از اصل و ریشه خود جدا شده است. او نیز از وطن و اصل خود جدا مانده است. شاعر جدایی از اصل و ریشه خود را، به نحو زیبایی به جدایی درخت از جنگل مانند کرده است و علاوه بر آنکه دغدغه فمینیستی را بیان می‌کند، آن را به دغدغه زیست‌محیطی پیوند داده است. زیرا علاوه بر وی عناصر طبیعت همچون درخت نیز از این تصرف و ظلم مستثنی نیستند. یا در نمونه ذیل که این همسانی میان شاعر زن و عنصر دیگری از طبیعت دیده می‌شود:

«روؤسنا للفراغ/ لطيور عملاقة لاتمنح العظم ريشها/ لاله صغير، ألبسناه معطف دموعنا /كي تصدأ في الأرواح المشوهة مساميره» (علیوان، ۱۹۹۸: ۲۰)

(بالای سر ما خالی است، برای پرندگانی غول‌پیکری که استخوان آنها بدون پر و عریان است، برای خدایی کوچک، با پالتوی اشک‌هایمان آن را پوشاندیم، تا در روح‌های پریشان میخ‌هایش را به صدا دریاورد).

شاعر در مقطع فوق نیز از کاربرد مفرد واژگان پرهیز کرده و به جای اینکه رؤوسی بگوید از رؤوسنا استفاده کرده و از مشکلات و دغدغه‌های زنان سخن رانده است. در ادامه از پرندگانی که به مانند آنها بی‌بال و بی‌پند سخن گفته و با آنها همذات‌پنداری نموده است. چنین همگرایی در شعر علیوان با اندیشه‌های اکوفمینیستی هماهنگ است؛ چراکه او مشکلات زنان را به طور هماهنگ با آسیب‌های طبیعت بیان نموده است. علیوان در نمونه ذیل از قطع شدن اعضای بدن توأمان با قطع شدن شاخه‌های درختان صحبت می‌کند:

«رغم المسافات التي قطعناها/ رغم أعضائنا التي تقطعت مع الأشجار/ مازال البحر بعيداً يا كلماتي» (علیوان، ۲۰۰۶: ۳۹)

(با وجود مسافت‌هایی که پیمودیم، با اینکه اعضای بدن به همراه درختان قطع شد، همواره دریا دور است ای واژگان من).

در اینجا، شاعر آشکارا از همانندی شکست اعضای بدن با شکست درختان سخن گفته است و از همدردی خود با درخت سخن به میان می‌آورد. به ویژه واژه «مع» که به واسطه آن معیت، همراهی و همذات‌پنداری میان این دو عنصر (زن و طبیعت) را به نحو زیبایی به شعر بخشیده است.

بنابراین می‌توان گفت زنان همواره ارتباط بیشتری با محیط زیست و طبیعت داشته‌اند و به طور مستقیم یا غیرمستقیم از آن بهره‌مند بوده و نسبت به رفتارهای محیط زیستی نگرش و نگاه همدلان‌تری دارند. به گفته پردیتا هیوستون: «هیچ‌کس بیشتر از زنان صلاحیت اخلاقی سخن گفتن درباره طرفداری از محیط زیست را ندارد؛ زیرا تنها آنان که برای حق حفاظت از بدن خویش در مقابل سوءاستفاده مبارزه کرده‌اند، به راستی می‌توانند تجاوز و تاراج جنگل‌ها و رودها و خاک‌های ما را درک کنند» (پیام یونسکو، ۱۳۷۱: سرمقاله). شاعران مورد بحث نیز به دنبال طرح این موضوع در قالب انتقاد از تسلط مردان بر زنان و مقایسه آن با رابطه انسان و زیست‌بوم می‌باشند.

۲-۳. مواضع اکولوژیکی

یکی دیگر از مؤلفه‌هایی که اکوفنیسم‌ها بر آن تأکید دارد و مورد نظر هنشال نیز است، مواضع اکولوژیکی است. در واقع زنان علاوه بر آنکه دغدغه و نگران از میان رفتن سلطه به زنان و طبیعت به طور توأمان هستند، مواضع اکولوژیکی خود را بیان می‌دارند و درصدد حل چنین مسائلی در جامعه می‌باشند. در شعر معاصر «توصیف طبیعت تنها بهانه‌ای است که شاعر آنچه را که در ذهن دارد در آینه طبیعت بازگو کند. جامعه، وطن، دین و اعتقادات شاعر، در مشاهدات او از طبیعت متجلی می‌شود و شاعر بی‌آنکه زمام تخیلش را به دست تشبیهات پراکنده بسپارد، با رشته محکم ذهنیات خود، همه تصاویر را به هم پیوند می‌دهد تا نقش افتاده بر روی این آینه را به تصویر بکشد» (بشیریان، ۱۳۹۶: ۱۳). بر طبق این مؤلفه «زنان بیش از مردان در مقابل خرابی‌های طبیعت واکنش نشان می‌دهند و این قرابت زیستی و وضعیتی آنها را به همدردی با طبیعت کشانده است» (هنشال، ۱۹۹۱: ۱۲) شاعران و ادبا به نوبه خود، با کاربرد تعبیر و عناصر مختلف نشان‌دار، این دغدغه و نگرانی را به طرز زیبایی بیان می‌کنند.

در شعر گلرخسار، مواضع اکولوژیکی هرچند به صورت مانفیستی و صریح بیان نشده است، اما تصاویر نشان‌دار شاعر از چنین دغدغه و نگرانی خبر می‌دهد. در همین راستا شاعر در عناصر آسیب‌دیده زیست محیط تکیه می‌کند و به نوعی از ضرورت کمک به این عناصر سخن می‌گوید. عناصری که هرچند از ذهن و خاطر ما دورند، اما می‌بایست به آنها توجه شود. شاعر به طرز لطیفی این نگرانی و موارد را ذکر می‌کند و درصدد ایفای نقش برای بهبود اوضاع طبیعت است. در نمونه ذیل، شاعر در سروده «جنگل» که از جهت نشانه‌شناسی به طور کامل از دغدغه شاعر به بوم حکایت دارد، به مرثیه جنگل و به طور ویژه شیر جنگل می‌پردازد؛ هرچند در همه

حال رابطه میان خود و محیط زیست وجود دارد، اما تمرکز بیشتر وی بر حل مشکلات زیست‌محیطی است، آنجا که در همین سروده می‌گوید:

«نام داران وطن / بدنام و بد کیش و غلام‌اند / شیرمردان غرور / چون شیر نر / در جنگل تزویر /
اندر حلقه عزت کش دام‌اند» (صفی آوا، ۱۳۹۵: ۵۷۲)

شاعر، در اینجا، هرچند به طور مستقیم دغدغه اکولوژیکی را بیان نکرده است، اما به تلویح، از شرایط حاکم بر شیران جنگلی محبوس در قفس و باغ وحش‌ها انتقاد کرده است و خواستار بازگشت آنها به طبیعت است. در واقع، در اینجا، به اسارت شیران جنگلی اشاره کرده است و به نوعی از پدیده باغ وحش که حیوانات را از مکان اصلی و طبیعت خود دور کرده و در قفسی زندانی کرده انتقاد می‌کند. شاعر در سروده جنگل به طور نمادین از اوضاع ناگواری که به طور مساوی بر مردان غیور و شیران که نماد سلطان جنگل است سخن گفته و نسبت به این شرایط ابراز نگرانی می‌کند. در ابیات ذیل نیز با عنوان «دام بی‌دانه» بار دیگر چنین دغدغه‌ای را مطرح می‌کند، آنجا که می‌گوید: «در دل مرغان آزادی پرستو بی‌پناه / جای خالی نیست بهر مکر و تزویر و گناه / دانه می‌چیند بی‌پرواز دام پشت در / از کمان تیردار و دام آدم بی‌خبر (همان: ۱۸۸)

همان‌طور که از عناوین سروده‌های صفی آوا بر می‌آید، شاعر اندیشه‌های زیست‌محیطی خود را در عنوان نیز قرار داده است. در سروده قبل که «جنگل» کاملاً نشان از توجه شاعر به این مکان مهم و حیاتی دارد. در اینجا نیز با «دام بی‌دانه» نگرانی خود را از پرندگان بینوا و گرسنه ابراز می‌دارد. به طور دقیق‌تر در این نمونه بیان استعاری حاکم است، اینکه مرغان بی‌دانه برای سیر کردن شکم خود، از مکان‌های همجوار دانه می‌چینند و اسیر کمان صیاد می‌شوند. شاعر چنین مرغانی را با دغدغه اجتماعی خود پیوند داده است. اما آنچه در اینجا اهمیت دارد، سخن گفتن از مرغانی است که برای دست یافتن به دانه در معرض خطراند که هم می‌بایست دانه آنها را تهیه کرد و هم اینکه دام صیادی و فرهنگ آزار حیوانات را از میان برچید.

در شعر سوزان علیوان نیز دغدغه‌های مشترکی از این قبیل مشاهده می‌شود. شاعر لبنانی نیز به عناصر آسیب‌پذیر طبیعت که از بی‌توجهی رنج می‌برند، پرداخته است و به عبارتی، با تمرکز بر این موارد به مانند ناتورالیست‌ها از دقت خاصی در بیان عناصر طبیعت برخوردار است. در نمونه ذیل، به مانند شعر گلرخسار دغدغه اکولوژیکی خود را در قیاس با دیگر عناصر انسانی بیان کرده است، آنجا که می‌گوید:

«بالتساوی / بالعدل الذی لاتعرفه سوی أصابع عاشق / یوزع کعکاته الدافئة / علی أطفال الشوارع / علی شبایبک النائمین دون عشاء أو أمل / علی الکلاب والقطط الضالة أيضاً» (علیوان، ۲۰۰۴: ۱۳).

(با برابری، با عدالتی که آشنا نیست جز با انگشتان عاشقی که کیک‌های داغش را پخش می‌کند، برای کودکان خیابان‌ها، بر روی پنجره‌های خفتگانی که شامی نخورده‌اند و امیدی ندارند، و نیز بر روی سگ‌ها و گربه‌های گم‌گشته).

در ابیات فوق، شاعر از کودکان خیابان سخن گفته است. از کودکان کار و نگرانی خود را از وضعیت آنها بیان کرده و سپس به طرز ظریفی اوضاع بحرانی حاکم بر آنها را با پاره‌ای از عناصر زیست‌محیطی که از تجربه مشابه رنج می‌برند پیوند داده است. یعنی به طور دقیق‌تر از سگ‌ها و گربه‌های گم‌شده و بی‌سرپرست سخن گفته است. این مقطع از جهت اکولوژیکی از آن جهت اهمیت دارد که شاعر تفاوتی میان عناصر آسیب‌پذیر بشری با زیست‌محیطی قائل نیست؛ همان‌طور که کودکان کار و خیابان نیاز به کمک و سرپرستی دارند، سگ‌ها و گربه‌های آواره نیز نیاز به یاری دارند و می‌بایست به هر دو این عناصر توجه شود. به همین ترتیب زمانی که تشنگی آهو را با موقعیت‌های عاشقانه و عناصر دیگر مقایسه کرده است: «یا قبائل العشاق / وقوافلها الساریة / یا ظمأ ظمأ / وسدرة منتهی / یا سراب النواحی والسبیل» (علیوان، ۲۰۱۱، ۳۶)

(ای قبیله‌های عاشقان و کاروان‌های در حال حرکت، ای تشنگی آهو و سدره المنتهی، ای سراب مناطق و راه‌ها).

رنج عاشقان در پی سفر قبیله معشوق که یک بینامتنی زیبایی با وصف اطلال و دمن در اشعار شاعران جاهلی دارد، با تشنگی آهوان صحرا پیوند یافته است و نگرانی و دغدغه شاعر را به طور توأمان از این عناصر بیان می‌دارد.

همچنین در نمونه ذیل که تغییر وضعیت طبیعت از آبادی به خرابی باعث نگرانی و موضع‌گیری او شده است:

لیس الشروق علی عاتقنا
وللربیع أزهار هشة
علی مهلنا تهوی

ومهارات إله» (همان، رشق، ۵۹)

در اینجا، شاعر به طور مستقیم موضع اکولوژیک خود را در مقابل تغییرات آب و هوایی نشان داده است. از نبود شروق که به معنای تابندگی و نور شفاف و روشنایی آفتاب سخن گفته است. در واقع با این تعبیر از آلودگی هوا سخن گفته است که سبب شده هوای صاف و شفاف بر شانه‌های شاعر قرار نگیرد و مانعی برای بهره‌برداری از عناصر طبیعت ایجاد کرده است. همچنین در ادامه به جای اینکه بگوید برای بهار شکوفه‌های تر و تازه است (الأزهار النضرة) از وجود شکوفه‌های سست و آماسیده، خشک و پلاسیده شکایت و گلایه می‌کند. شکوفه‌های خشکی که بر سر انسان فرود می‌آید و نظم و زیبایی طبیعت را بر هم زده است. سوزان از فعالیت‌های مخرب ضد زیست‌محیطی که باعث از میان بردن شرایط بیولوژیکی و کمبود بارش و ریزش این نعمت حیاتی می‌شود، انتقاد می‌کند و خواستار قطع چنین فعالیت‌های صنعتی مخرب است.

۲-۲-۴. هم‌انگاری انسان با طبیعت

توجه به بوم به قدری در شعر معاصر در اولویت قرار گرفت که شاعران به عنوان نماینده فرهنگ جوامع بشری، بوم و عناصر آن را به مثابه انسان و حتی در پاره‌ای از موارد بالاتر از انسان قرار می‌دادند و جایگاه بسی والاتر و احترامی به مراتب فزون‌تر برای طبیعت قائل بودند. ما انسان‌های

اخلاقی هستیم نه در جهت مخالف طبیعت، بلکه در جهت همگامی با آن، و با توجه به این امر که طبیعت یک نوع اخلاقی به نام انسان تولید کرده است، پس طبیعت غیراخلاقی نیست. این نظریه نیز می‌خواهد مقام اخلاقی بشر را که طبیعت به او داده تبیین کند. یعنی بگوید نوع بشر از طبیعت ناشی شده است» (جواری، ۱۳۹۶: ۱۳۱). این محور «مجال را برای تعبیرات مجازی از قبیل تشبیه، استعاره و... فراهم می‌کند» (فضل، ۱۹۸۵: ۱۱۹) تا شاعران با یکی انگاشتن خود با طبیعت به طور ناخودآگاه، طبیعت دوستی و دغدغه زیست‌محیطی را بیان کنند.

پیوند شعر گلرخسار صفی‌آوا با طبیعت به قدری زیاد است که شاعر در موارد زیاد به همسانی و انسان‌پنداری موجودات بوم از جاندار و بی‌جان پرداخته است. شاعر عناصر زیست بوم را بی‌جان و بی‌ارزش تلقی نمی‌کند، بلکه آنها را به مانند انسان، نیازمند مراقبت و توجه ویژه می‌داند. از نگاه او این موجودات به مانند انسان‌ها از احساس و عواطف بشری برخوردارند. به عنوان نمونه، در مقطع زیر، پاره‌ای از عناصر بی‌جان طبیعت در آنها قلب و دل تصور شده است:

«بهارست و زمین و سنگ و آتش / همه دل دارد و جانانه دارد / حیات تلخ و شیرین من امروز /
هزران قصه و افسانه دارد» (صفی‌آوا، ۱۳۹۵: ۳۰۲)

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، شاعر از رستاخیر عناصر طبیعت در بهار سخن گفته است. بهار تنها از سرسبزی نیست که عناصر را نمایان می‌سازد، بلکه از نگاه شاعر، این پویایی و حرکت در بهار عناصر طبیعت را به موجودات انسانی نزدیک ساخته است تا جایی که شاعر را بر آن واداشته که آنها صاحب‌دلانند و اهل عشق و احساس و عاطفه‌اند و در ادامه آنها را به مانند انسان‌ها صاحب قصه و افسانه می‌داند که می‌بایست به پای قصه آنها نشست و به درد دل آنها گوش سپرد. یا در نمونه ذیل که می‌گوید:

«گل بانگ سروش چشمه، آوای من است / حق در حق مرغ حق تمنای من است / مهر من و
سحر من و مهر نفسم / در چهره‌ی زندگی، تجلای من است» (همان: ۲۶)

شاعر در این ابیات نیز در دو بخش اول، مؤلفه انسان‌انگاری موجودات طبیعت را به کار برده است. تشبیه صدای چشمه به صدای انسان یا صدای خود شاعر و همچنین تشبیه حق در حق گفتن مرغ به تمنا و آرزوی انسانی، در راستای انسان‌انگاری موجودات طبیعت به کار رفته است. در واقع از نگاه شاعر این موجودات طبیعت چه بی‌جان و جاندار از مشخصات و ویژگی‌های انسانی برخوردارند. بنابراین شاعر به طرز هوشمندانه‌ای این موجودات را به مانند انسان به تصویر کشیده است. هرچند در چنین مواردی به صراحت شعار بوم‌گرایانه‌ای دیده نمی‌شود، اما در ورای همه اینها می‌توان فهمید که طبیعت با انسان فرق نمی‌کند و همان‌طور که جنبش‌های مختلفی از اومانیزم گرفته تا دیگر جریان‌ها درصدد حفظ جایگاه انسان است، می‌بایست به طبیعت و عناصر آن نیز توجه نمود.

چنین مقوله‌ای در شعر سوزان علیوان هم به کرات دیده می‌شود. شاعر با جلوه‌های مختلفی به طبیعت می‌پردازد که از جمله آنها یکسان‌انگاری میان موجودات طبیعت با انسان است. عناصر بوم در شعر او با انسان، ویژگی‌های صوری و باطنی انسان پیوند نزدیکی دارند و از جهت سازوکار

بشری در پاره‌ای از اوقات به مانند انسان‌اند. شاعر تنه درخت افتاده را در نمونه ذیل به انسان مانند کرده است که نباید رها شود چراکه می‌توان روح انسانی در آن دمید:

«تحت مطر من شجر فی السماء / ساقف / جذع میّتاً / نحتتّه / لیصیر أنا / ریح فی خشبه نفخت روّحها» (همان: ۴۸)

(زیر بارانی از درختانی در آسمان، خواهم ایستاد، بسان تنه‌ای مرده، آن را می‌تراشم تا من شود، و بادی روحش را در چوب آن دمید).

شاعر در اینجا به نوعی به مرثیه تنه درخت مرده و افتاده بر زمین پرداخته است. ذهنیت بوم‌گرایی او سبب نشده تا این عنصر مرده و از میان رفته را از یاد ببرد و تنها به عناصر زنده توجه کند؛ بلکه با ابیاتی زیبا و تأثیرگذار این تنه مرده را به مانند انسان به تصویر می‌کشد. او بیان می‌دارد که تنه درخت را به‌گونه‌ای می‌تراشد تا شبیه انسان شود و سپس از روح خود در آن می‌دمد. نگاه تیزبینانه شاعر در اینجا نشان از توجه بالای او به عناصر طبیعت دارد. یا در نمونه ذیل که به توصیف تمساح می‌پردازد:

«التمساح الذی فی بانیو و شقتها / لعنة البَلْحَة فی العائلة / خلافتها الدائمة مع الجیران... / کم کانت بساطتها ترعبنا» (علیوان، ۱۹۹۹: ۱۱)

(تمساحی که در حمام خانه وجود دارد، نفرین پرنده در خانواده است، اختلافات همیشگی وی با همسایه‌هاست، چقدر سادگی‌اش ما را ترساند).

شاعر در این مقطع به محل زیست تمساح، این موجود دریایی وحشتناک و در حال انقراض اشاره کرده که برای این موجود، آپارتمانی که محل زیست انسان‌هاست، در نظر گرفته شده است. علیوان به نوعی از تغییر زیست حیوانات و سلطه بر طبیعت انتقاد می‌کند و چه بسا این اشارت، وحشتی است پنهان در ناخودآگاه شاعر از آنچه نابودی طبیعت و زندگانی می‌انگارد.

۳. نتیجه

نتایج به دست آمده از پژوهش حاضر را می‌توان در موارد زیر دسته‌بندی کرد:

اکوفمینیست‌ها درصدد هستند با استحکام پیوند میان زن و زمین و طبیعت و بازنمایی ریشه‌های بسیار قدیمی اسطوره‌ای، از ادامه بحران‌های زیست‌محیطی بکاهند. به اعتقاد ایشان، بهره‌کشی انسان از طبیعت را می‌توان تجسم و دنباله ستم بر زنان دید؛ به این معنی که این امر، نتیجه مرتبط ساختن طبیعت و جنس مؤنثی است که قبلاً توسط فرهنگ مردسالار مورد تحقیر و ستم واقع شده بود. این گرایش و مؤلفه‌های آن در شکل‌ها و مظاهر مختلفی در شعر سوزان علیوان و گلرخسار صفی‌آوا ظهور کرده است؛ اما نباید انتظار داشت که آنها به طور مانفستی و شعارگونه به ارائه نظرات خود بپردازند؛ بلکه غالباً دغدغه و نگرانی آنها از وضعیت محیط زیست و زنان به صورت نمادین و استعاری و در قالب توصیفات و تشبیهات زیبا به کار رفته است که نیاز به تلاش بیشتر پژوهشگر برای کشف و تحلیل این موارد دارد و با خوانش هرمنوتیکی نگرش اکوفمینیستی هر دو شاعر در سطوح مختلفی دیده می‌شود.

هر دو شاعر در موارد مختلفی به صورت نشان‌دار از عناصر طبیعت بهره گرفته‌اند؛ حتی صرف تشبیهات و استعارات نیز نشان از رویکرد و توجه این دو شاعر به طبیعت دارد که با آن همذات‌پنداری می‌کنند و آنچه در نظر هر دو آنها بیشتر نیاز به حفظ و مراقبت دارد، عناصری آسیب‌پذیر و ضعیف طبیعت است که همواره در حال تاراج و نابودی توسط عناصر انسانی و صنعتی‌اند؛ بنابراین هر دو شاعر با نگاه ظریف و هوشمندانه به این مسائل پرداخته‌اند؛ هرچند در جزئیات تفاوت‌های اندکی میان دو شاعر دیده می‌شود که از جمله این تفاوت‌ها توجه گلرخسار به عناصر جاندار و ضعیف طبیعت مانند کبوتر و گنجشک و غیره است که نشان از رویکرد رمانتیکی شاعر علاوه بر روش اکوفمینیستی دارد؛ حال آنکه سوزان با نگاهی جدیدتر به این عناصر پرداخته و به مواردی ناآشنا در شعر معاصر همچون توجه به درخت شکسته، تمساح، سنگ و غیره توجه دارد که نشان از رویکرد پسامدرنیسی شاعر است.

در شعر هر دو شاعر، طبیعت مفهومی زنانه دارد و هر دو با ایجاد تصرفاتی در عناصر بی‌جان طبیعت به آنها حرکت و جنبش و زندگی می‌بخشند و با آنها همزاد‌پنداری می‌کنند. در واقع رویکرد اکوفمینیستی اشعار آن دو بیشتر همسو با نظریات اکوفمینیست‌های فرهنگی است که در این نگاه مردسالاری را نقد کرده و بر روابط بیولوژیک و نمادین بین زنان و طبیعت تأکید دارند. در تصویرها و توصیف‌هایی که علیوان و صفی‌آوا از زن و طبیعت به دست داده‌اند، به شکلی هنرمندانه و دقیق، زن را به عناصر طبیعت به خصوص زمین تشبیه کرده‌اند. برداشت هر دو شاعر از گیاه و آب و دیگر عناصر طبیعت مبتنی بر یگانگی میان زن و این عناصر و نمادی از صفات زنانه و قدرت مادرانه است و به نقش‌آفرینی زن در خانواده و جامعه اشاره دارد. حیوانات نمونه‌ای دیگر از تجلیات عالم طبیعت هستند که در شعر علیوان و صفی‌آوا جلوه‌گری می‌کنند. گاه در مفهوم نمادین و گاه در نقش واقعی و طبیعی خود حضور داشته‌اند که هر دو شاعر گاه با آنها همزاد‌پنداری کرده و گاه نگاهی نوستالژیک داشته‌اند و این نوع نگاه نیز ریشه در همگام نبودن بشر با ضرب آهنگ طبیعت دارد.

منابع

- امین مقدسی، ابوالحسن و گیتی، شهریار (۱۳۹۱)، «حاکمیت شب، نگاهی به دو شعر از نیما یوشیج و عبدالوهاب البیاتی»، ادب عربی، دوره ۴، شماره ۴، ۱-۲۰.
- انصاری، شهره (۱۳۹۲)، زنان و محیط زیست، از اسطوره‌های دیروز تا گام‌های امروز، پژوهشنامه زنان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۴، ش ۲، ۲۳-۳۵.
- بشیریان، فرهاد و همکار (۱۳۹۶)، نقد بوم‌گرایانه دفتر شعر از زبان برگ، سروده محمدرضا شفیعی کدکنی، مجله شعر پژوهی، س ۳، ش ۳۳، ۱-۱۸.
- پیام یونسکو (سال بین‌المللی زن) (۱۳۵۴)، سرمقاله، فروردین‌ماه.
- پارساپور، زهرا (۱۳۹۱)، نقد بوم‌گرا رویکردی نو در نقد ادبی، فصلنامه نقد ادبی، ش ۱۹، ۸-۲۶.
- جواری، محمدحسین (۱۳۹۶)، نقد زیست‌محیطی در حوزه ادبیات با رویکرد تطبیقی، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، د ۶، ش ۲، ۱۲۸-۱۴۳.
- دهقان، الهام، تقوی محمد (۱۳۹۰)، موتیف و گونه‌ها و کارکردهای آن در داستان‌های صادق هدایت، فصلنامه علمی پژوهشی نقد ادبی، س ۴، ش ۱۳، بهار، ۹۱-۱۱۵.

رجبی، فرهاد و پرچگانی، فاطمه (۱۳۹۷)، «خوانش فمینیستی - اکزیستانسیالیستی مجموعه آنظر ایلک مرام المصری»، ادب عربی، سال ۱۰، شماره ۱، ۹۱-۱۰۷.

صفی آوا، گلرخسار، (۱۳۹۵)، دیوان اشعار، تهران، نشر نگاه.

علیوان، سوزان (۲۰۱۱)، رشق الغزال، بیروت، نشر الکترونیکی.

علیوان، سوزان (۱۹۹۸)، شمس مؤقتة، قاهره، نشر الکترونیکی.

علیوان، سوزان (۲۰۰۶)، کراکب الکلام، بیروت، نشر الکترونیکی.

علیوان، سوزان (۲۰۱۰)، ما یفوق الوصف، بیروت، نشر الکترونیکی.

عنایت، حلیمه، فتح زاده حیدر (۱۳۹۱)، رویکردی نظری به مفهوم اکوفمینیسم، مجله مطالعات جامعه‌شناختی، س ۲، ش ۵، ۴۵ - ۶۳

فضل، صلاح (۱۹۸۵)، علم الأسلوب مبادئه واجراءاته، قاهره، الهیئة المصرية العامة للكتاب.

میرصادقی، میمنت (۱۳۷۳)، واژه‌نامه هنر شاعری، تهران، کتاب مهناز.

مشیر زاده، حمیرا (۱۳۸۵)، از تاریخ تا نظریه، تاریخ دو قرن فمینیسم، تهران، شیرازه.

هنشال، ژانت (۱۳۸۵)، نقش‌های جنسیتی و دغدغه‌های زیست‌محیطی، ترجمه سونیا غفوری، ش ۶۵

هیوود، اندرو (۱۳۷۹)، درآمدی بر ایدئولوژی‌های سیاسی، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.

Agarwal, B, Gender and Green Governance. (2010) , The Political Economy of Women's Presence Within and Beyond Community Forestry; Oxford University Press, Oxford.

Alaywan, S. (1998), Temporary Sun, Cairo: electronic publication.

Alaywan, S. (2006), Karakib Al Kalam, Beirut: Electronic Publication.

Alaywan, S. (2011), Rashq al-Ghazal, Beirut, electronic publication.

Alaywan, S. Beyond Description, Beirut: electronic publication.

Alivan, Susan (2011), Rashq al-Ghazal, Beirut, electronic publication. [In Arabic].

Alivan, Suzan (1998), Shams Taqmira, Cairo: Electronic Publishing. [In Arabic].

Alivan, Suzan (2010), We are beyond description, Beirut: Electronic Publishing. [In Arabic].

Alivan, Suzanne (2006), Karakib al-Kalam, Beirut: Electronic Publishing. [In Arabic].

Amin Moghadasi, Abolhasan and Giti, Shahryar (2013), "The ruler of the night, a look at two poems by Nima Yoshij and Abdul Wahab Al Bayati", Arabic literature, period 4, number 4, 1-20. [In Persian].

Amini mogaddasi ,A , and Giti, Sh.(2012),"Night rule,a look at two poems by Nima Yoshij and Abdul Wahab Al Bayati",Arabic Literature, year4, Number4,1-20.

Ansari, S. (2012) ,Women and environment, from yesterday's myths to today's steps, Women's Research Journal, Research Institute of Humanities and Cultural Studies, Q4, Issue 2, 23-35

Ansari, Shahreh (2012), Women and the environment, from yesterday's myths to today's steps, Women's Research Journal, Research Institute of Humanities and Cultural Studies, Q4, Issue 2, 23-35. [In Persian].

Bashirian, F, and colleagues .(2016) , The vernacular criticism of the book of poetry from the language of Berg, written by Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Poetry Research Magazine, Vol. 3, No. 33, 1-18.

- Bashirian, Farhad and co-workers (2016), the vernacular critique of the Book of Poetry from the language of Berg, the poem by Mohammad Reza Shafiei Kodkani, Poetry Research Magazine, Q3, No. 33, 18-1. [In Persian].
- Dehghan, E, Taqvi, M.(2010), Motif and its types and functions in Sadegh Hedayat's stories, Literary Research Quarterly, Q4, Spring 13, 115-91
- Dehghan, Elham, Taqvi Mohammad (2013), Motif and its types and functions in Sadegh Hedayat's stories, Literary Research Scientific Quarterly, Q4, No. 13 Spring, 115-91. [In Persian].
- Enayat, Halimah, Fathzadeh Haider (2013), a theoretical approach to the concept of ecofeminism, Journal of Sociological Studies, Q2, No.5, 63-45.
- Fadel,S. (1985), The science of stylistics, its principles and procedures, Cairo: The Egyptian General Book Organization.
- Fazal, Salah (1985), 'Alm al-Tisil, Principles and Procedures, Cairo: Al-Masriyyah al-Katab. [In Arabic].
- Haywood, A. (2000) , An introduction to political ideologies, translated by M. Mehrabadi, Tehran: Bureau of Political and International Studies of the Ministry of Foreign Affairs
- Henshall, J. (2006), Gender roles and environmental concerns, translated by Sonia Ghafouri, vol. 365.
- Henshall, Jeanette (2015), Gender Roles and Environmental Concerns, translated by Sonia Ghafouri, vol. 65. [In Persian].
- Heywood, Andrew (2001), An introduction to political ideologies, translated by Mohammad Rafiei Mehrabadi, Tehran: Office of Political and International Studies of the Ministry of Foreign Affairs. [In Persian].
- Inayat, H. Fathzadeh H. (2012), Ruwikrdi theoretical with the concept of acofeminism, Journal of the University of Shenakhti, S2, S5, 45-63.
- Jovari, M. (2016), Environmental criticism in the field of literature with a comparative approach, scientific research quarterly of comparative literature researches, 6, no. 2, 143-128.
- Jovari, Mohammad Hossein (2016), Environmental criticism in the field of literature with a comparative approach, Scientific Research Quarterly of Comparative Literature Research, D 6, No. 2, 143-128. [In Persian].
- Message of UNESCO (International Women's Year) (1975). Editorial, April
- Mirsadeghi, M (1994), Glossary of poetry, Tehran , Mahnaz book.
- Mirsadeghi, Mayment (1995), Dictionary of Poetry, Tehran: Mahnaz Kitab.
- Momsen, J. (1991), Women and Development in the Third World. Routledge Press, London.
- Moshir Zadeh, H .(2015), From history to theory, the history of two centuries of feminism, Tehran, Shiraz.
- Moshirzadeh, Hamira (2005), from history to theory, history of two centuries of feminism, Tehran: Shiraz. [In Persian].
- Parsapour, Z. (2012), Economist criticism is a new approach in literary criticism, Literary Criticism Quarterly, Vol. 19, 8-26.
- Parsapour, Zahra (2012), Economist criticism is a new approach in literary criticism, Literary Review Quarterly, Vol. 19, 8-26. [In Persian].

Rajabi, F, and Parchengani,F.(2017),”Feminist-Existentialist Reading of Anzor Elaik Collection of Maram Al-Mesri”,Arabic Literature,Year10,Number1,91-107

Rajabi, Farhad and Parchegani, Fatemeh (2017), "Feminist-Existentialist Reading of Anazar Ilik Maram Al-Masri Collection", Arabic Literature, Year 10, Number 1, 91-107. [In Persian].

Safi Ava, G. (2015) , Divan Poems, Tehran, Negah Publishing House.

Safi Ava, Golrokhsar, (2015), Divan of Poems, Tehran: Negh Publishing House.

UNESCO message (International Women's Year) (1976), editorial, April.

